

Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi*

The Relationship of State and Religion Developed under Manichaeism's Influence in Uygurs

Münevver Ebru ZEREN

Haliç University (İstanbul/Turkey)
E-mail: ebruzeren@yahoo.com

In this paper, the relationship of state and religion in Manichaeen Uygurs' will be investigated based on the recent studies performed on Uygur material culture, including Manichaeen texts and images. This work should be mostly treated as a general review summarizing and interpreting the latest discussions and findings on the presented topic. It will be further put in evidence by a wall painting depicting powerful Uygur Manichaeen community and famous miniature showing probably the conversion scene of an important figure, mostly accepted as Böğü Qayan.

Key Words: Uygurs, Manichaeism, state, religion, relationship.

---

* Bu makale, Uygur Akademisi tarafından düzenlenen "Uygur Tarihi Araştırmaları" konferansında (İstanbul, 8-9 Ekim 2016) sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

MS. III. yüzyılda Babil’de Mani (216-276) tarafından kurulan Maniheizm, İran dinlerine has düalistik yapısının ve gnostik niteliğinin yanı sıra Hıristiyanlık, Budizm ve Zerdüştlük dinlerinin prensiplerinin bir sentezi olarak dinler tarihindeki önemli ve sıra dışı yerini almıştır. İyi ve kötü, ışık ve karanlık, dünya ve ışık ülkesi gibi karşıt unsurları temel prensip olarak ele alan Maniheizm’de Işık âleminin hâkimi Yüce Işık Tanrısı (*Ezrua, Zurvan*), karanlık âleminin hâkimi ise ondan daha aşağı seviyede konumlanan Karanlık Tanrısı’dır (*Ahriman*) ve ikisi devamlı mücadele halindedir. Karanlık Tanrısı tarafından yaratılan insan, maddî bedeni yüzünden menfi kabul edilir ve kurtuluş için maddî dünya ve bedenın istek ve arzularından uzak durması gerekir. Mani’nin aldığı ikinci vahiyden itibaren evrensel olma iddiasını taşıyan bu senkretik din, bu hedefine gerek kurucusu ve halefleri din liderlerinin Sasani Hanedanı ve yabancı devletlerin hükümdarları ve devlet adamları ile kurduğu yüksek temaslar (Klimkeit 1982: 17-32), gerekse sıradan ruhban sınıfının misyoner çabaları ile ulaşmaya çalışmıştır. III.-XVII. yüzyıllar arasında Ortadoğu’dan Kuzey Afrika’ya, Roma’dan Türkistan ve Güney Çin’e kadar geniş bir coğrafyaya yayılmasına rağmen Zerdüşť Sasani, Hıristiyan Roma ve Müslüman Arap devletleri tarafından kovuşturulmuş ve nihayet sükûneti MS. VIII. yüzyıl ortalarında, onu ilk defa ve tek olarak resmî din edinen Uygurlarda bulmuştur. Maniheizmin Uygurlar arasında ne kadar süre boyunca kabul gördüğüne dair uzmanlar arasında farklı görüşler bulunmakla birlikte Turfan’da X.-XI. yüzyıllarda Maniheizmin Budizm karşısında gerilediğine ilişkin arkeolojik ve yazılı deliller çoğunluktadır.

Uygurlardan önce Toharistan Türkleri, Çigiller, Karluklar ve Basmıllar arasında (Esin 1978: 201-202) Maniheizmin ortaya çıkıp yeşerdiği çekirdek bölgenin Yedisu Bölgesi, özellikle Çu ve Talas vadilerinin olduğu bilinmektedir (Klyashtornyj 2000: 374). Uygur hükümdarı Böğü Kağan’ın Maniheizmi kabul ettiği tarih olarak, Shih Ch’ao-i isyanını bastırmak için Çin’deki seferinden döndüğü 762/763 yılı, ilk olarak CHAVANNES ve PELLİOT tarafından, Karabalgasun yazıtının Çince metni ve T’ang hanedan yıllıklarına dayanılarak ortaya atılmış ve genel kabul görmüştür. Ancak Moriyasu 2015: 322 ve Clark 2000: 86 başta olmak üzere bazı araştırmacılar Böğü Kağan’ın 762/763 yılından önce bu dini tanıdığını ve resmî din ilana edene kadar geçen bir sürecin var olduğunu iddia etmişlerdir.

Ticaret yapmaları sebebiyle çok dil konuşabilen, farklı kültür ve dinlerin taşıyıcısı olan Soğdlular, Türklerin hem Budizm, hem Maniheizm ile tanışmalarına vesile oldukları gibi, yaptıkları tercüme faaliyetleri ile bu dinlerin kutsal kitaplarını İran dillerinden Türkçeye çevirmişler, hem de gerekli ruhban sınıfı ihtiyacını bizzat karşılayarak bu dinleri Türkler arasında teşkilâtlandırmışlardır.

Maniheist Uygurlarda din-devlet ilişkisini incelemeyen önce Maniheist cemaatin yapısı ile bu cemaatte ruhban sınıfının yerini incelemek gerekir. Maniheizm'de, düalist bir yapıda teşekkül ettiği dikkat çeken ve birbiriyle simbiyotik ilişki içinde bulunan iki tabakalı cemaat bulunmaktadır. Bunlardan ruhban sınıfını oluşturan seçkinler (*dintar* < Soğdça) icra ettikleri dinî törenler vasıtasıyla maddede hapsolan ışığın kökenine dönmesini sağlayarak nihaî kurtuluşa ulaşmak ve ulaştırmakla görevli iken 'laikler' olarak nitelendirebileceğimiz dinleyiciler (Soğdça *nigoşak*, Uygurca *işitici*) dinî vazifelerini yerine getirmek ve seçkinlere hizmet etmek ile yükümlüdürler. Dünyevî işlerini yürütme faaliyetleri sadece dinleyicilere aittir.

Seçkinler sınıfının astronomik anlamlar içeren hiyerarşik sınıflandırması ise şöyledir:

1. Mani'nin vekili olarak cemaati yöneten bir lider.
2. Havarileri temsilen 12 üstat.
3. 72 piskopos.
4. 360 kişilik yaşlılar grubu.
5. Sade seçkinler (Sarıkçioğlu 2002: 161).

Nitekim Maniheist cemaatin bu hiyerarşik yapısı Koço'da bulunmuş ve günümüzde mevcut olmayan bir Uygur duvar resminde çok çarpıcı şekilde resmedilmiştir (bk. Resim I).

Maniheist cemaatin bu ikili yapısı, ilk bakışta din ve devlet teşkilâtlarının işlevlerinin doğal olarak ayrılmış, seküler yapısını andırmaktadır. Ancak kurtuluşa yönelik (soteriyolojik) bir din olan Maniheizmin felsefesini incelediğimizde, onun ruhban sınıfı ve din teşkilâtını ön plana çıkarma kaygısı açıkça okunabilir.

Dolayısıyla Maniheizt bir devlet politikasında din karşısında devlete hem tâbilik, hem de hâmilik rollerinin biçildiğini görmek bizi şaşırtmayabilir.

Diğer bir soru da Türklerin millî dinlerini bırakıp evrensel dinlere girme sürecinde din ve devlet ilişkilerinin nasıl etkilenmiş olabileceği konusudur. Esasen Maniheizm Türklerin resmî olarak kabul ettikleri ilk yabancı din değildi. Türkler, dinî tarihlerinin bu önemli eşiğini Hunlar tarafından Kuzey Çin’de kurulan hanedanlardan Sonraki Chao devleti (319-352) hükümdarı Shih Hu’nun Budizm’i resmen kabul etmesiyle dört yüz yıldan fazla bir süre önce geçmişlerdi. Üstelik Sonraki Chao devleti ile birlikte Çin’e yerleşmeye başlayan Kuzey (Mahāyāna) Budizmi, Chü-ch’ü Hunları tarafından kurulan Kuzey Liang devleti (397-439) ve çoğunluğunu Hunların teşkil ettiği Kuzey Wei (Tabgaç) devleti (386-534) ile birlikte kurumsallaşmaya başlamıştır (Tezcan 2005: 134-135).

Ancak Tabgaçların etnik oluşumunda da yer aldığı bilinen Uygurların (Esin 1978: 129) Orhun’da devletlerini kurmadan önce Budizm ve Budist dinî kurumlar ile karşılaşmış olmaları muhtemel olmakla birlikte bu dini ne kadar benimsedikleri ve varsa bu dinî teşkilatlanma tecrübelerini Maniheizmin kabulüyle kullanıp kullanmadıkları halen cevaplanması gereken sorular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Din sosyolojisi bağlamında, millî dinlerden evrensel dinlere geçen toplumlarda din ve devlet ilişkilerinin nasıl şekil değiştirebildiği MENSCHING tarafından ortaya konmuştur. Egemenlik şekillerinden biri olan “karizmatik krallık” yönetiminde, arkaik devirlerde kutsal ve kutsal dışı fonksiyonları bir arada icra eden hükümdar devlet yönetiminde yegâne kuvvet iken zaman içinde karizmatik krallığın laikleşmesi ile birlikte din fonksiyonlarını üstlenen rahip veya büyücü ortaya çıkmıştır (2012: 60-63). Çin kaynaklarına Türkler yılın beşinci ayında Lungch’eng’de hükümdar ve boy beylerinin katıldıkları törende Gök Tanrı, yer-su ruhları ve atalara kurban sunarlardı (İnan 1976: 3). Mağarada düzenlenen dinî törene başkanlık eden hükümdar, bir nevi baş din görevlisi konumundaydı (Tanyu 1978: 13). Kanaatimizce eski Türk dininde kamların yerine hükümdarın millî dinî törenlere başkanlık etmesi ve ruhban sınıfının bulunmaması, Türklerde kut inancı ile de örtüşen “karizmatik krallık” tanımı ile örtüşmektedir.

MENSCHING'e göre millî birlikten yoksun fertlerden oluşan cemaatlerinin hayatlarını ibadet ve mitoloji ve ahlak ile disiplin altına almak isteyen evrensel dinler ise, din ve devlet birliğinin var olduğu millî dinlerden farklı olarak yayılma süreci esnasında karşılaştıkları devletler ile temasa geçmişler; onları bazen desteklemişler, bazen de yıkılmalarına sebep olmuşlardır. Mistisizm ve vahye dayalı (prophetic) bu dinler, MENSCHING tarafından dünyaya ve kutsal dışı cemaate karşı aldığı tavra göre sınıflandırılmıştır. MENSCHING, resmî olarak ilan edilen devlet dini için ise, Hristiyanlığın kabulü örneğinde olduğu gibi şu tetkikte bulunur:

“Hristiyanlığı ve kiliseyi tanıyan devlet zarurî olarak kilise normlarını ve hayatın manevi hedeflerini de tanımak zorunda kalmış ve kendi yapısını kilise yapısı ile bütünleştirmiştir. Bundan dolayı da kilise normlarına boyun eğmiştir.” (2012: 142)

Aslında bu ifade, yukarıda belirttiğimiz gibi devletin, dinin öğretisine tâbî olduğu anlamına gelmektedir.

Bu teori çerçevesinde Maniheizmi konumlamaya çalışırsak, Maniheizm prensipleri dolayısıyla hem mistik, hem de Işık tanrısından vahiy aldığını bildiren Mani tarafından kurulan vahye dayalı bir din olarak değerlendirilebilecek senkretik bir yapı arz etmektedir. Ancak TARDIEU, Mani'nin, Hz. İsa'dan farklı olarak, cemaatinin birliğini sağlamak için, bizzat kendisinin öğretisini anlatan kitapları yazdığını ve dinini bir kilise yapısı içinde teşkilâtlandırıdığına dikkat çekmiştir (2008: 7). İşte kurulan birçok Maniheist tapınaklarda (manistan) ve manastırlarda hayat bulan dinî teşkilatlanma, Maniheizmin Uygurlarda resmî din olarak gücünün zirvesine çıktığı döneme kadar öğretinin ayakta kalmasını sağlayabilmiştir.

Maniheist Uygurlarda Din-Devlet İlişkisi

Maniheizmi benimseyen Orhun Uygurlarında ve bu dini yerini Budizm'e bırakıncaya kadar sürdüren Turfan ve Kansu Uygurlarında din ve devlet ilişkilerine ışık tutan başlıca kaynaklar, Karabalgasun yazıtı, Çin yıllıkları ve oldukça parçalı bir külliyat şeklinde bulunmuş olan Turfan ve Dunhuang'da ele geçirilmiş metinleridir. Turfan metinleri arasından CLARK'ın Türk Maniheist edebiyatı sınıflandırmasında “Kiliseye ilişkin (Ekleziyastik) Uygur Maniheist Edebiyatı” olarak bahsettiği sınıfın altında azizlerin hayat öyküleri, bu dönemin tarihini aydınlatan nesir yazılar, mektuplar, yeni hükümdarlar tahta geçtiğinde veya kiliseye

yeni rahipler geldiğinde okunan ilahiler, yıllık veya özel olaylarda hükümdarları metheden ve onlara koruma sağlama amacını güden hayırdualar, hükümdarlar ve rahipler üzerine takdis içeren ketebe kayıtları, günümüze kadar gelen Maniheist resimlerin başlıkları ve zamanın hükümdarları ve diğer önemli kişileri hakkında bilgi veren yazı notları, manastır teşkilâtı ile ilgili metinler yer almaktadır. VIII.-X. yüzyıl arası Uygur Maniheist kilise ve devlet törenleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmamıza rağmen devlet-kilise işbirliğini ve devletin din himayesinin boyutunu o dönemin aynası olarak görebilmek mümkündür. Üstelik CLARK, bu metinlerin hiç birinin İran dilinde özgün halinin bulunmadığını ifade etmekle bahsedilen Uygur metinlerin özgünlüğünün altını çizmektedir (1997: 100-101).

I. Dinî Kurumların Teşekkülü ve Devlet Tarafından Himayesi

Maniheizmin devlet tarafından himaye edildiğini ve teşkilatlanarak benimsilmeye çalışıldığını anlatan en önemli iki belge Karabalgasun yazıtı ve Berlin Turfan koleksiyonunda yer alan ve yine BANG-GABAIN tarafından *Türkische Turfan-Texte II*'de yayınlanmış olan U 72-U 73 (TM 276 a-b) kayıt numaralı fragmandır (1929: 414-418). Karabalgasun yazıtının Çince metninin 7.-10. satırlarında Böğü Kağan'ın Lo-yang'da karşılaştığı rahiplerden etkilenerak Maniheizmin faziletlerini anlaması, halkına anlatması ve dinin memlekete yayılması için başrahibin kadın ve erkek rahipleri seferber etmesi anlatılmaktadır (Ölmez 2012: 233-234). İki gün ve gece boyunca dintarlarla yaptığı sohbet neticesinde Böğü Kağan'ın Maniheizmi kabul etmesini anlatan U 72 - U 73'ün 66-79. satırları arasında ise, kağanın yarlığı kayıtlıdır. Halkından dintarlar kendilerine ne vaaz etseler, ruhu yararına olan ve din için çalışmak üzere ne isteseler, onların öğretisi ve nasihatlerine uymalarını buyurur; onlara şeref, saygı ve sevgi içinde hizmet edilmesini emreder. Ardından bir kanun çıkarır: Her on kişinin başına onları iyi amellere teşvik edici birini koyar (Clark 2000: 104). Verilen bu sayı, din teşkilâtının içinde çok sayıda rahip olduğuna işaret etmektedir.

VIII. yüzyıl ortasında Kuça ve Karaşar'dan Koço ve Beşbalık'a kadar olan merkezleri birleştiren "Dört Tohri Bölgesi" içinde Türkistan'dan gelen mülteci ve misyonerler, sağlam bir Doğu Maniheizm kilisesi oluşturmuşlardı. Bu bölge ve Çin'deki merkezlerin hepsi, Koço'da bulunan 'moçak'a bağlı idi. Koço Maniheist

külliyesi ise, büyük bir olasılıkla Böğü Kağan veya halefinin Koço'yu bir ziyaretinde inşa edilmişti (Esin 1978: 118-119). VIII.-IX. yüzyılda Türklerin yaşadıkları bölgelerde yer alan Maniheist manastırlar hakkında bilgi veren üç Türkçe metin bilinmektedir (Klyashtornyj 2000: 374).

Bunlardan ilki WENBI tarafından tıpkıbasım olarak yayınlanmış ve ZIEME tarafından yorumlanmıştır (1975: 331-338). Pekin Tarih Müzesi'nde 8782 T numarasıyla kayıtlı olan bu manastır yönetmeliği, "Büyük ve Kutsanmış Uygur Ülkesinin İdaresi ve Sekreterliği tarafından, Başbakan ve meclis üyelerinin damgası ile" onaylanmış ve Koço'da bilinmeyen bir manastıra yazılmıştır. Metinde Koço, Yarhoto ve Karaşar'da bulunan birçok manastır arası sosyal ve ekonomik ilişkiler düzenlenmekte ve manastır iç teşkilâtı belirlenmektedir (Clark 2000: 107). ZIEME tarafından X.-XI. yüzyıla tarihlendirilen manastır yönetmeliğinde manastırdaki işbölümü, satın alma ve denetleme işleri detaylı olarak yer almakta ve manastırların kendilerine ait bağ, bahçe ve hayvan sürüleri ile bağımsız ekonomik birimler olduğu anlaşılmaktadır (1975: 331-338).

İkinci olarak İrk Bitig, Dunhuang'daki bir Maniheist manastırdan bahsetmektedir (Hamilton 1975: 13-15).

Üçüncü metin ise, muhtemelen Uygur öncesi döneme ait olup Argu ülkesindeki bütün manastırların listesini veren ve Mani yazısıyla *iki yiltiz nom* ifadesini içeren bir metnin ketebe kayıdır (Le Coq 1911: 25-30). Metinde ayrıca bu bağımlı Maniheist diyakozluğunun merkezi *Altun Argu Talas Uluş*, yani "Altın Argu'nun başkenti olan eski Taraz" olarak verilmektedir. Talas ile birlikte Yegenkent, Ordukent, Çigilbalık ve Kaşu şehirlerinde manastırlar olduğu da bildirilmektedir (Klyashtornyj 2000: 375-377).

II. Hükümdar Unvanları ve Devlet Törenleri Üzerindeki Dinî Etkiler

Maniheizm ile birlikte Uygur kağanları devlet işlerinin yanı sıra, KLİMKEİT'in rollerini *defensor fidei* olarak tanımladığı, dini koruma, yüceltme ve destekleme görevlerini üstlenmişlerdir (1993: 157). Böğü Kağan, Karabalgasun yazıtında "Mani'nin tecellisi" olarak tanımlanmış (Hamilton 1955: 5), aynı anlama karşılık olarak bir Turfan Pehlevî metninde de *zahag'i Mani* olarak adlandırılmıştır (Müller 1910: 95). TEKİN ise, hemen hemen bütün Orta İnanca Mani metinlerinin ketebe

kayıtlarında Uygur hükümdarlarına *zahag-i Mani* ‘Mani’nin tecellisi, Mani’nin oğlu’ unvanı verildiğini belirtmektedir (1993: 65). Maniheist Uygur hükümdarlarının unvanları hakkında ZIEME’nin yaptığı diğer bir önemli tespit ise, Işık tanrısının dört vasfı olan “Tanrısallık, Işık, Büyük Güç ve Hikmet” özelliklerinin kullanılmasıdır (1989: 449-450). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*’de yayınlanmış TM 47 (TM 417) [Yeni kayıt numarası: M 919] metninde hükümdar için Işık tanrısının dört özelliğine karşılık olarak “*körtle küsençig, adinçig yaruk, alp erdemlig, bedük küçlüg*” tasviri kullanılmıştır. LE COQ’un bulduğu İran dilindeki bir Turfan metninde Uygur kağanı “doğunun hâkimi, dinin koruyucusu ve hak yolundan gidenlerin yardımcısı” olarak tanımlanmıştır (Mackerras 2009: 445). Uygur kağanına başka bir Farsça ketebe kaydında “Doğunun (xravasan) yöneticisi, inancın koruyucusu, dintarı atayan, parlak taçlı iştirici” olarak dua edilmektedir (Klimkeit 1993: 273-274).

İran dillerinde ve Türkçe yazılmış dua metinleri ve ketebe kayıtlarında sıkça yer alan Uygur kağanlarının hâkimiyetleri, Maniheizmin kabulünden sonra da Gök Tanrı dininde olduğu gibi ilahi kökene dayandırılmıştır. Ancak bu kez sahip oldukları kutun, Işık Tanrısı ve onun etrafında yer alan semavî güçler tarafından verilmesi söz konusudur. Kağanın sahip olduğu erdemler ise en büyük yönetici olan Işık tanrısının özellikleri ile bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Uygur kağanlarının, Maniheizm karşıtı olan Tun mo-ho’dan sonra *ay tengride* (*Ai teng-li-lo*) ve *kün tengride* (*chün teng-li-lo*) kut bulmuş unvanlarını, genellikle Maniheizmin bir etkisi olarak aldıklarına uzmanlar tarafından dikkat çekilmiştir (Zeren 2015: 126-127).¹

Dinin devlete bu kadar nüfuz ettiği bir dönemde devlet törenleri de ruhban sınıfının düzenleyip dualar okudukları bir nevi dinî tören şekline bürünmüştür. CLARK, *Türk Maniheist Edebiyatı*’nı sınıflandırırken “İlahiler ve Hayırdualar” başlığı altında aşağıda listelenen törenlerde okunan duaları ele almıştır (2000: 104-106).

¹ GÜNGÖR’e göre, Maniheist Uygur hükümdarlarının unvanlarında *Kün Teşri* ve *Ay Teşri* ifadelerini kullanmaları Maniheist kaynaklı değil, Eski Türk inançlarından gelen bir uygulamadır (1994: 511-517).

II. 1. Tahta Geçme Törenleri

Bu konuda en iyi bilinen metin, muhtemelen 808-832 yılları arasında tahta geçen Uygur kağanlarından biri için düzenlenmiş töreni anlatan metindir (M 919) (Le Coq 1922: 34-35). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*'de (1922: 21-24) muhtemelen tahta çıkma ile ilgili metinde hükümdarlık ile ay ve güneşte ikamet eden ve kozmik kurtarıcı güçleri temsil eden yedi ve on iki azizler arasındaki ilişki görülmektedir: “Güç ve yardım yedi ve on iki aziz ve güçlülerden gelsin ve güzel, sevgili, asil, nurlu, yiğit, ulu ve aziz hükümdara dayansın” (Klimkeit 1982: 25-26). Görüldüğü gibi hem geleneksel tanrılarından, hem de Maniheizt tanrılardan kut alan hükümdarın kutu dışında bir de, Maniheizt kilisenin kutu olan Nom Kutı, yani kilisede yaşayan ruhun kişiselleştirilmiş hali olan ve üyelerini, özellikle dinî liderleri aydınlatan ruhun kutu bulunur. Bir başka metinde kağanın “*nom kutı kedilmiş*” (dinin efendisi tarafından giydirilmiş) olduğunu bildirilir.

Ötüken toprağının kutu, ilk kağanların kutu ve kağanların babalarının kutu'ndan bahseden *Türkische Manichaica aus Chotscho III*'deki (1922: 16-22) metinde Maniheizt dintarların en ön planda olduğu bu törende kağan kutsal ismi (*ıduk at*) aldıktan ve altın tahta oturduktan sonra “göğün dört parlak kralı”, yani Tanrı, Işık, Güç ve Hikmet güçlerinden kağanı kutsamalarını bahşetmeleri dilenmektedir (Klimkeit 1982: 27).

II. 2. Cenaze Törenleri

Maniheizt Uygur hükümdarlarının cenaze törenlerinde onlar için ilahi ve hayır dua okunduğu bilinmektedir. Özellikle iki Uygur metninden TM 176'da (Le Coq 1922: 40) unvanı *Ay Tengriteg Kaşınçig Körtle Yaruk Bügü Bilge Tengriken* olarak geçen Bügü Bilge Han (996-1007); U 251 a-b metninde ise (Zieme 1975: 63-65) (...) *Bilge İlig* olarak geçen ve *Büğü Bilge İlig* Han olarak tamamlanabilecek iki Uygur hükümdarının ölümünden bahsedilmektedir (Clark 2000: 104-105).

II. 3. Yeni Üst Düzey Dintarların Göreve Gelme Törenleri

Bu metinlerde göreve gelen dintarın yanı sıra (örneğin, *Mağistak Nogdar*) onu göreve getiren Uygur hükümdarlarından da övgüyle bahsedilir (Clark 2000: 104).

II. 4. Yeni Yıl Hayır Duaları

Bu metinler, kilise mensupları tarafından Uygur hükümdarları (örneğin, Böğü Kağan) ve “İlahi Öğretmenler”e (dintarlar) yöneltildiği gibi iştiriciler tarafından da hükümdar ve dintarlara hitaben yazılmışlardır (Clark 2000: 104).

II. 5. Sebebi Bilinmeyen Törenler/Durumlar

Bu gruba örnek verilecek bir metin olan TM 164/TM 174’de (U 65) (Le Coq 1922: 41-42) Maniheist tapınakta bir tören için toplanmış olan yönetici sınıf ve seçkinler için ilahi koruma dilemektedir.

III. Toplum Yapısı Üzerinde Din-Devlet İlişkisinin Etkileri

Maniheizmin Uygurların devlet teşkilâtına yaptığı en büyük etki, devlet makam ve işlerinde, daha önce de Uygur topraklarında yaşayan Soğdlulara verilen yer ve değer artmış olmasıdır (Mackerras 1972: 152). Nitekim Böğü Kağan bakan veya danışman olarak devlet kademesinde görevli Soğdluların tavsiyesi ile 779 yılının Temmuz ayında Tai-tsung’un ölümü sebebiyle yasta olan Çin’e saldırılmayı bile kabul etmiş, ancak birçok Soğdlu destekçi ve danışmanları ile birlikte Tun mo-ho (Tun Baga Tarkan) tarafından öldürülmüştü (Mackerras 1972: 10). Bu nedenle Soğdlular, bir azınlık grubu olmalarına rağmen gerek devlet, gerek toplum içinde mertebe olarak ön sıralarda yer almışlardır. Ruhban sınıfının da çoğunluğunu Soğdluların oluşturması, bu konumlarını özellikle pekiştirmiştir.

U 72 ve U 73 kayıt numaralı metinde Böğü Kağan Maniheist dintarlara günahlarının bağışlanmasını ve kendisinin de dintar olmasını istediğini bildirmektedir. Böğü Kağan, bu isteğini Maniheizmin tenasüh çerçevesi içinde, nihaî kurtuluşa ermeye üzere başka bir yaşamda dintar olmak niyetiyle ifade etmiş olabilir. Ama her ne olursa olsun, ilk görevi olan *il ve bodunu* korumak ve yaşatmak olan bir Türk hakani, dini ve cemaati ön plana almış olmaktadır. Zira Maniheist öğretisinin esaslarını uygulaması durumunda; Maniheist dintarların sözünden çıkmayacak, onlara her işte danışacak ve aykırı adım atmayacak, ülkeyi de töre ile değil, *iki yiltız ve üç üdki nom’a*, Mani’nin kitaplarına göre yönetecektir.

LE COQ tarafından *Türkische Manichaica aus Chotscho III*’de yayınlanan ve ZIME tarafından şerh edilip X.-XI. yüzyıla tarihlendirilen bir Maniheist tahta geçme fermanında (TM 417), Uygur halkının sosyal yapısının sınıflandırılmasına

ilişkin ipuçları bulmaktayız. Dintarların ağzından *idikut*'a hitaben söylenen sözlerde, ZIEME'ye göre, “iç tabaka (sınıf)” olarak Saf Öğretinin Oğulları, iki manastırın inananları ve en tepede olan “siz” (kağana hitaben olmalı); “dış tabaka (sınıf)” olarak da *tarkan konçuylar, tengriken tigitler* (tiginler), *ilçi* (il ögesi) ve bu takdire değer sınıfın (değerlilerin) yanında “köpek gibi havlayan iki yakalı kılı ve kuş gibi ses çıkaran” ve halkı kastetiğini düşündüğümüz *bodun* ve *kalın kara* sayılmaktadır. Toplumunu Eski Uygur Türkçesi'nde *iki türlüğ* olarak adlandırılan iki tabaka ile sınıflandırma, Türk toplumuna, ZIEME'ye göre yabancı din etkisiyle, Maniheizm ve belki de Budizm etkisi ile gelmiştir (2000: 209).² Üstelik yukarıdaki ifadenin tercümesini göz önüne alındığında, halk Maniheist dintarlar tarafından değersiz ve ikinci sınıf bir topluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysaki Türk kültüründe Türk hükümdarı ve milleti bir bütündür; hükümdarın yegâne görevi *bodununa* hizmet etmektir. Aynı metni ARAT'ın tercümesi ile okuduğumuzda ise “içeride (...) başta olmak üzere” ifadesinde özne (ZIEME tarafından ‘siz’ olarak tamamlanan kısım) eksik olduğu için aynı anlamı çıkarmak mümkün değildir. Eğer ZIEME'nin tercümesini doğru kabul edersek, öğretisinde iki sınıfın varlığını (dintarlar ve işiticiler) benimsemiş Maniheistlerin iki tabakalı yapıyı Uygur toplumuna da uyarılama çabası içinde olduğunu kabul edebiliriz. Üstelik bu durum, kağanın artık dinî sınıf içinde yer alması ve toplumdan ayrılması anlamına gelmesi açısından önem arz etmektedir. Bu konuda başka metinlerin tanıklığı olmadan kesin bir genel yargıya varmak mümkün değilse de bu metin, Maniheist ruhban sınıfının hükümdar ve halka bakış açısını ve toplumu sınıflandırma çabası hakkında ipucu vermektedir.

IV. Dış Siyaset Üzerine Din-Devlet İlişkisinin Etkileri

Uygurlar, Maniheizmi korumak bahanesiyle Çin içinde Maniheist koloni ve tapınaklar kurmuşlar; güçlü dönemlerinde burada gittikçe çoğalan Uygurlar ve tüccar Soğdlulara hiç bir baskıya maruz kalmadan yaşamaları için siyasî ve

² Orhun yazıtlarında, Türkler için *bodun* ve *begler* olarak iki farklı hitabın kullanılması Eski Türkler için Maniheizm öncesinde de iki toplum sınıfının olduğunu düşündürmektedir, ancak TM 417 numaralı metin Maniheizm etkisiyle bu iki sınıf ayrımının derinleştiğine işaret etmesi açısından önemlidir.

kültürel zemini hazırlamışlardır. Özellikle ülkelerinde yabancı dinlerin ve Çinli-
leştiremediği halkların yaşamasından rahatsız olan Çinliler için bu durum bir za-
fiyet, Uygurlar için ise Çin'in içişlerine karışmak için bir fırsat haline gelmiştir.
Uygur elçilerinin Maniheizm hakkında yaptıkları istekler doğrultusunda Çin'de
768 yılında Ch'ang-an ve Lo-yang'da; 771 yılında ise Güney Çin'de Hupei vilaye-
tinde Kingchow, Kiangsi'de Nanchang, Chekiang'da Shaohsing ve Kiangsu'da
Yangchow'da Maniheist tapınaklar kurulmuştur (Mackerras 2009: 445-446).

Maniheistlerin, Çin ve Uygur sarayları arasında gidip gelen heyetlerde
elçi; görüşülen işlerde aracı ve uzlaştırıcı olarak rol oynadıkları bilinmektedir.
Çin sarayına, diplomatik ilişkilerin yeniden başlamasından sonra ikinci kez vergi
vermeye geldiği belirtilen Uygurların yanlarında ilk defa Maniheistlerin bulun-
duğu kayıtlıdır (Mackerras 1972: 109, 169). Chiu T'ang-shu'da belirtildiği gibi 813
yılında, Uygur topraklarına dönmek üzere olan sekiz Maniheiste bir ziyafet ve-
rilmiş ve evlilik isteğinde bulunan Uygur kağanına, ekonomik sıkıntı sebebiyle
düşün masraflarının karşılanamaması sebebiyle verilecek olumsuz cevabın Ma-
niheistler tarafından verilmesi istenmiştir. Maniheistlerin siyasî elçilik heyetleri
dışında, kağanların evlenecekleri Çinli prensesler ile tanışmak ve onları Uygur
ülkesine götürmek için Çin sarayına giden heyetlerin içinde yer aldıkları da bi-
linmektedir (Mackerras 1972: 114-116). Çin'e X. ve XI. yüzyıllarda giden Uygur
elçilerinin de çoğunluğu Soğd soyadı taşımışlardır. 907-960 yılları arasında Çin'e
giden 53 Uygur elçisinden 14'ü Soğdlu, 16'sı Türk ve 19'u Çinlidir (De la Vaissière
2005: 326).

Orhun Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra Uygur himayesinin sona er-
mesi ile Çin'in tanıdığı bu ayrıcalık sona ermiştir. Güney Çin'e inen ve kağan ilan
edilen Öge Kağan'ın Çin'e yazdığı mektupta, güçsüz durumuna rağmen Çin'deki
Maniheistlerin korunmasını talep etmiş, ancak bu talep açık bir şekilde reddedi-
lmıştır (Drompp 2005: 58, 73-74, 230-231, 237-239). İmparator Wu-tsung (840-
846)'un kararını uygulamakla görevli Li Te-yü, yeni kağana yazdığı mektupta
açıkça Çin'in, Maniheizm Uygurların dini olduğu için ülkelerinde yayılmasına
izin verdiğini; ancak Uygur Devleti yıkıldığı için bundan sonra bu dinin yayılması
için bir ihtiyaç ve sebep olmadığına göre kitleleri onu kabule zorlamaya gerek

olmadığını; yalnız iki başkent ve T'ai-yüan'daki tapınakların hizmet vermeye devam edeceklerini, ancak Uygur ülkesinde işler düzelirse önceki düzenlemelere geri dönülebileceğini yazmıştır (Lieu 1979: 135-136).

Uygurların diğer devletlerin politikalarına karşın Maniheizmi nasıl himaye ettiklerine ilişkin en güzel örnek, Samanî emiri Nasr b. Ahmed (913-943)'in Semerkant'taki Maniheistlere yaptığı dinî baskılar sebebiyle, Maniheistlerin şikâyeti üzerine Turfan Uygur kağanının verdiği cevaptır. İbn Nedim'in *Fihrist* kitabında aktardığı üzere, kağan eğer Maniheistlerden tek bir kişi bile öldürülürse Uygur yurtlarındaki bütün mescitleri yıktıracağını, diğer ülkelerdeki Müslümanları korumayı bırakıp onların hepsini katlettireceğini bildirmiştir (Kitapçı 2004: 152-153).

Sonuç

Sonuç olarak, Maniheizmin Orhun ve Turfan Uygurları arasında resmî ve hâkim din olarak etkisini sürdürdüğü dönemlerde dinin devlet siyaseti üzerinde yoğun etkisinin olduğunu ve bu etkinin devletin iç ve dış siyasetini etkilediğini söylemek mümkündür. Uygur Maniheist minyatürleri üzerinden Maniheist din-tarlar ile vaaz dinleyen veya ilahi söyleyen devletin ileri gelenleri (kağan, ailesi, kunçuyular ve beyler) arasındaki yakın ve derin ilişki okunmaktadır. Ancak Maniheist Uygurlarda din-devlet ilişkisini en iyi aktaran minyatür Böğü Kağan'ın din değiştirme sahnesi olarak genel kabul gören minyatürdür (Gulácsi 2001: 70-74) (bk. Resim II). Bu minyatürde arka planda Maniheizme giren asker giysili Böğü Kağan olduğu düşünülen figür sağ üst köşede kendinden daha büyük resmedilmiş rahibin elini sıkarken ön planda Maniheist panteonunda yer alan semavî varlıklar resmedilmiştir. Kanaatimizce bu sahne, örnekler verdiğimiz metinler kadar, hatta daha çarpıcı şekilde, sanatkâr Maniheist rahiplerin gözüyle Uygurlarda din ve devlet birlikteliğini ve bu birlikteki dengeleri gözler önüne sermektedir.

Resim I

Maniheizt Cemaat Üyeleri, kaybolmuş duvar resmi, Koço K Harabeleri, X.-XI. yüzyıl, Museum für Indische Kunst, MIK III 6918, 88 cm x 168,5 cm (Gulacsi 2008, Fig. 4)

Resim II

Bögü Kağan'ın din değıştirme sahnesi olarak genel kabul gören minyatür, Koço α Tapınağı, VIII.-IX. yüz-
yıl, Museum für Asiatische Kunst, MIK III 4979 recto, 12,4 cm x 25,5 cm (© Staatliche Museen zu Berlin,
Museum für Asiatische Kunst/Jürgen Liepe)

Kaynakça

BANG, W.; A. von GABAIN (1929). Türkische Turfan-Texte: II, Manichaica, Berlin. (Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. 1929: 22, 411-430)

CLARK, L. (2000). "The Conversion of Bügü Khan to Manichaeism", *Studia Manichaica: IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus* (Berlin, 14-18 Juli 1987), Ed. R.E. EMMERICK et al, Akademie Verlag, Berlin: 83-123.

DE LA VAISSIERE, É. (2005). *Sogdian Traders: a History*, Translated by J. WARD, Leiden-Boston: Brill.

DROMPP, M. R. (2005). *Tang China and The Collapse of Uighur Empire, a Documentary History*, Leiden-Boston: Brill.

ESİN, E. (1978). *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı Basım), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

GULÁCSI, Z. (2001). *Manichean Art in Berlin Collection*, Turnhout: Brepols.

GÜNGÖR, H. (1994). "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Teñri Kavramlarının Kullanılışı", XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 5-9 Eylül 1990), Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 511-517.

HAMILTON, J. (1955). *Les Ouïghours à l'époque des Cinq Dynasties: d'après les documents chinois*, Paris: Impr. Nationale.

HAMILTON, J. (1975). "Le Colophone de l'ırq Bitig", *Turcica*, 7: 7-19.

İNAN, A. (1976). *Eski Türk Dînî Tarihi*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

KİTAPÇI, Z. (2004). *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet: Tanrı Dağlarının Eteklerinde Yükselen İlk Tekbir ve Ezan Sesleri*, Konya: Yedikubbe Yayınları.

KLIMKEIT, H.-J. (1982). "Manichaeism: Gnosis At Home in the World", *Nu-men*, 29/1: 17-32.

KLIMKEIT, H.-J. (1993). *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*, San Francisco-California: HarperSanFrancisco.

KLYASHTORNYJ, S. G. (2000). "Manichean Monastries in the Land of Argu", *Studia Manichaica: IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus* (Berlin, 14-18 Juli 1987), Ed. R.E. EMMERICK et al, Akademie Verlag, Berlin: 374-379.

LE COQ, A. von (1911). Türkische Manichaica aus Chotscho I, Berlin. (Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.- hist. Cl. 1911, Anhang: Abhandlungen nicht zur Akademie gehöriger Gelehrter, 6)

LE COQ, A. von (1922). Türkische Manichaica aus Chotscho III, Nebst einem christlichen Bruchstück aus Bulayiq, Berlin. (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. 1922, 2)

LIEU, S. N. C. (1979). Polemics Against Manichaeism as a Subversive Cult in Sung China (A.D.c. 960-c. 1200), Manchester: John Rylands University Library of Manchester.

MACKERRAS, C. (1972). The Uighur Empire (744-840) According to T'ang Histories, a Study in Sino-Uighur Relations (744-840), Columbia: University of South Carolina Press.

MACKERRAS, C. (2009). "Uygurlar", Erken İç Asya Tarihi, Çev. Ş. TEKİN, Ed. D. SINOR, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul: 425-458.

MENSCHING, G. (2012). Din Sosyolojisi. Din, Kültür ve Toplum İlişkileri. Çev. M. AYDIN, 3. Baskı, Konya: Litera-Türk.

MORIYASU, T. (2015). "New Developments in the History of East Uighur Manichaeism", Open Theology, 1: 316-333.

MÜLLER, F. W. K. (1910). Uigurica II, Berlin. (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Cl. 1910: 3)

ÖLMEZ, M. (2012). Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük, Ankara: BilgeSu Yayınları.

SARIKÇIOĞLU, E. (2002). Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, 5. Baskı, Isparta: Fakülte Kitabevi.

TANYU, H. (1978). Türklerin Dinî Tarihçesi, İstanbul: Türk Kültür Yayınları.

TARDIEU, M. (2008). Manichaeism, Translated by M. B. DEBEVOISE, Urbana-Chicago: University of Illinois Press.

TEZCAN, M. (2005). "Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV.-V. Yüzyıllarda Kuzey Çin'deki 'Yabancılar')", XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 113-173.

ZEREN, M. E. (2015). Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kùltür Hayatına Etkileri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

ZIEME, P. (1975). "Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im uigurischen Reich", Researches in Altaic Languages, Ed. L. LIGETI, Akadémiai Kiadó, Budapest: 331-338.

ZIEME, P. (1975). Manichäisch-türkische Texte: Texte, Übersetzung, Anmerkungen, Berliner Turfantexte 3, Berlin: Akademie Verlag.

ZIEME, P. (1989). "Titulaturen und Elogen uigurischer Könige", Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers, Proceedings of the 27th meeting of the PIAC, Ed. K. SAGASTER, Wiesbaden: 443-450.

ZIEME, P. (2000). "Das uigurische Königreich von Qočo", History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period, Ed. H. R. ROEMER, Klaus Schwarz Verlag, Berlin: 205-212.